

РОЗДІЛ 11. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В 1939 Р. – 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.

11.1. Формування засад ринкового господарства

Початок Другої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни. Завдяки домовленостям, зафіксованим у таємних протоколах до пакту Молотова—Ріббентропа, Червона Армія 17 вересня 1939 р. переходить кордон з Польщею і її частини вступають на землі Західної України, 22 вересня займають Львів. Так західноукраїнські землі були включені до складу УРСР, а в 1940 р. були приєднані й землі Буковини і Бессарабії⁵⁶. Це призвело до важливих економічних змін:

- відбулася ліквідація приватної власності на основні засоби виробництва;
- проведено націоналізацію поміщицьких земель, промислових підприємств, торгівлі і транспорту;

¹ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 468.

- на селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства;

- асигнування значних коштів радянської влади на реконструкцію промислових підприємств (Зі Сходу направляли ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливу увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості);

- ліквідація безробіття (На початок Великої Вітчизняної війни 1941р. у Західній Україні фактично було ліквідовано безробіття. Будівництво і реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочій силі. Розпочалося переселення робітників у східні райони України);

- проведення земельної реформи (Суцільна колективізація сільського господарства не ставила її головної мети. Конфісковані землеволодіння передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Колективізація розпочалася навесні 1940 р. До середини 1941 р. було колективізовано близько 13% господарств);

- зубожіння населення (Поспіх в одержавленні засобів виробництва і торгівлі, коли, незважаючи на політичну й економічну недоцільність, було націоналізовано сотні дрібних, фактично ремісничих підприємств, а також кооперації, надмірне скорочення приватної торговельної мережі, бюрократична неповороткість нових управлінських структур у сфері виробництва і обслуговування привели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства).

- курс „матеріально-технічної бази соціалізму” як, потужного воєнно-промислового комплексу. (На початку війни господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях.

Зерно та інші види продовольства форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти. Що неможливо було вивезти – спалювали. У Донбасі були затоплені всі шахти, зруйновані мости, залізниці, телеграфні лінії тощо);

- фашистський режим – знищення України (який встановився на українських землях, поставив перед собою завдання підкорити й колонізувати Україну. Серед інших заходів окупаційної влади окремо слід підкреслити примусову мобілізацію робочої сили з України. Німці з властивою їм педантичністю здійснювали пограбування України, вивозячи з неї промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, що залишилися непошкодженими оголошувалися власністю Німеччини і нещадно експлуатувалися.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики в 1941р., вдавалися до тактики „спаленої землі, тобто знищували за собою все, що б міг використати противник. Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. На руїни було перетворено 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, які становили 8млн.чол. (військові – 2,5млн., цивільні – 5,5 млн.). Загальні демографічні втрати, які включають убитих в боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становлять 14,5 млн. чол.

В повоєнні роки відбулася перебудова та розвиток господарства, а саме:

- Розвиток занепалої важкої промисловості, удосконалення харчової та легкої промисловості. До травня 1945р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

- Тяжке становище у сільському господарстві, що виражалося у відсутності техніки, тяглової худоби, насіння, робочих рук. Колгоспник не був власником засобів виробництва, не приймав участі в розподілу створеного ним продукту. Оплата праці була символічною, існували селяни в основному за рахунок присадибних ділянок. Село не забезпечувалося пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села.

- Посуха та голод 1946-1947 рр. який охопив Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області зовсім погіршив ситуацію Становище було жахливе, уряд змушений був надати, хоч і мізерну, допомогу голодуючим).

- Поступове піднесення (Після голоду розпочалося повільне піднесення сільського господарства. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введено грошові й натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. У 1947р. Перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані „агромаста”. Але цей проект викликав незадоволення селянства і уряд змушений був відмовитись від нього);

У цілому до початку 50-х років сільське господарство залишалось збитковим.

- Проведення грошової реформи (У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювались карбованець за карбованець, віз 3000 до 10000 крб. – з розрахунку 3:2, а понад 10000 – зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4, тобто вилучалось 20% їхніх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. було підвищено оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. 31 березня

1950 р. було підвищено курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу);

- Зміни в західних областях (значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Розширювалися старі виробництва: видобуток нафти, природного газу. Створювалися нові галузі промисловості: виробництво автобусів, радіоапаратури, хімічна).

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10% загальноукраїнського проти 3% у 1940 р.

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом командно-адміністративних методів управління. Поряд із вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

У 50-х – 60-х роках відбувається економічний розвиток України на основі індустріалізації. Основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Але після смерті Сталіна було здійснено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

- Реорганізація управління промисловістю (значне скорочення апарату управління (кількості всесоюзних міністерств) та передача влади з 1953 р. влади республіканському керівництву).

- Введення нової територіально-горизонтальної системи (У 1957 р. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання, відбулося:

- скорочення адміністративно-управлінського апарату;

- закриття однотипних підприємств та створення можливості для виробництва різних видів товарів;
- реконструкція підприємств;
- створення раднаргоспів;
- концентрація промисловості яка була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління. Це дало змогу самостійності праці багатьом тисяч заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнився телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пылесосами, холодильниками, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці ж самі показники за 1965 -1985 рр.

Але змін у розвитку економіки не відбулося так як командно-адміністративна система управління була присутня.

- Реформування сільського господарства (Поряд з експериментами у промисловості реформувалося сільське господарство. На вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953р. Хрущов добився для колгоспів підвищення у 2-5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно, масло; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків);

Забезпечувати харчами мали тільки колгоспи й радгоспи. Індивідуальне, присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли мати в приватному господарстві більше однієї корови. У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які „забрали” сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

- Косигінська реформа (У 1964 р. до влади прийшло нове керівництво, очолюване Л.Брежнєвим. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно почало з економічної реформи, яка часто називається „Косигінською реформою”).

Вона повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як;

- збільшення потреби у капіталовкладеннях;
- незавершеність будівництва;
- масовий випуск товарів, що не мали збуту;
- диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися. Керівництво СРСР поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили роки застою.

До середини 70-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину „ загальносоюзного народногосподарського комплексу”, стала заложницею економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР.

Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепали через брак нових технологій, ставали нерентабельними.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. У середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На військово промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки обумовили її деформований, нерациональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний занепад на

початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації праці, а трудових ресурсів вже не вистачало, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, наслідком чого повинні були стати сировинна і екологічна кризи. Це давало короткочасний ефект, а фондвіддача падала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Аналогічною була ситуація і в сільському господарстві, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років становили 32 млрд. крб. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку, була результатом тогочасних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у наслідках своєї праці.

Друга половина 80-х років характеризується кризою усіх сфер життя СРСР. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому

ринку. На квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. М. Горбачов оголосив про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що ввійшов в історію під назвою „перебудови”.

Висунута програма перетворень в економіці передбачала „прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми і, як наслідок, призвели до формування масового незалежного робітничого руху. Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990р. „Декларації про державний суверенітет України”. У своїй преамбулі цей документ проголосив „верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Територія України в існуючих

кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Логічним продовженням Декларації став закон „Про економічну самостійність Української РСР”, прийнятий 2 серпня 1990р. Головними принципами економічної політики було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці; захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва у всіх галузях господарства. 1 листопада 1990р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. 24 серпня 1991 Верховна Рада проголосила Акт незалежності України.

11.2 Економічний розвиток України кінця XX – початку XXI ст.

З розпадом СРСР і отриманням незалежності на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку вийшла одна з найбільших колишніх радянських республік — Україна. За виробничим потенціалом і чисельністю населення Україна — друга після Росії держава СНД. На початку 90-х років її населення становило 52 млн осіб, що дорівнювало близько 18% загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. в Україні було вироблено понад 16% загальносоюзного національного доходу.

У результаті панування командно-адміністративної системи управління економікою Україна, як і інші колишні радянські республіки, опинилася в стані глибокої економічної кризи. Катастрофічна ситуація в народному господарстві була обумовлена такими факторами:

- загальним одержавленням, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації нормальних господарських стимулів;
- деформованою структурою виробництва зі значною мірою мілітаризації;
- викривленням мотивації праці, пануванням соціального утриманства;
- гонитвою за високими темпами зростання радянської економіки ⁵⁷.

Отже, Україна була досить сильно пов'язана із республіками СРСР і в першу чергу базувалася на галузях промисловості. Економіка України створювалася і функціонувала як невід'ємна складова частина народногосподарського комплексу колишнього СРСР, в інтересах усіх його союзних республік на основі єдиного плану. Частина підприємств працювала, використовуючи привізні паливно-енергетичні ресурси, сировину, матеріали, комплектуючі, деталі., Так, Тернопільський бавовняний комбінат переробляв бавовну, яка надходила з Киргизії та Узбекистану. За оцінками економістів, 70—80 % загальної кількості промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів ⁵⁸.

В країна за часів існування командно-адміністративної системи було практично повністю вичерпано весь продуктивний потенціал Донбасу, особливо коли стало питання про поновлення технологічного процесу видобування із застосуванням новітніх технологій, оновленням основних засобів, соціальні проблеми виявилось, що це проблема суто українська. У 1966—1990 рр. тільки 25 % інвестицій направлялося на оновлення виробничих фондів. Інші кошти йшли на підтримку рівня наявного виробництва, тобто тільки на його капітальний ремонт. Необхідність відтворення основних фондів економіки задовольнялася лише на 50 %. На початку 90-

⁵⁷ Економічна історія: Лекції / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 508 с.

⁵⁸ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Л22 Економічна історія України і, світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.

х років термінової заміни промислового устаткування потребували 25 % обсягу основних фондів, у тому числі 40 % машин і устаткування. У багатьох галузях промисловості функціонувало 65 % спрацьованих основних фондів. Таких жалюгідних показників не мала жодна розвинена індустріальна країна⁵⁹.

Для того щоб виправити катастрофічну ситуацію необхідно було створити нову економічну модель розвитку економіки країни яка б мала на меті забезпечити економічне зростання та покращення соціального добробуту населення.